

6. Williams F. The Communications Revolution / Relised ed. N.Y. etc., 1983. – 312 p.

Стаття посвячена обзору проблем, которые стали актуальными для языкознания на современном этапе развития общества и внедрения новых коммуникативных технологий.

Ключевые слова: коммуникативные технологии, информация, интернет, компьютерная лингвистика, корпус языка, тезаурус.

Article is devoted to review problems facing linguistics in the present stage of development of the society and the introduction of new communication technologies.

Keywords: communication technologies, information, Internet, computer linguistics, languages, thesaurus.

УДК 811. 161. 1' 374/354

Лобода Т.М.

ЗНАЧЕННЯ ЛЕКСИКОГРАФІЧНОГО ДОРОБКУ Б.Д. ГРІНЧЕНКА ДЛЯ ФОРМУВАННЯ ПРАВОПИСНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Стаття присвячена аналізу впливу «Словаря української мови» Б. Д. Грінченка на становлення правописної системи української мови.

Ключові слова: лексикографія, словник, жанр словника, принципи добору реєстру словника, правописне оформлення словника, грінчевичівка.

Лінгвістичні аспекти творчого феномену Б.Д. Грінченка привертали увагу не одного покоління дослідників, до нього зверталися на початку 20 століття Аг. Кримський, І. Огієнко, С. Єфремов, пізніше М.М. Пилинський, О.О. Тараненко, В.В. Німчук, М.В. Кравченко, Н.Б. Копиленко та інші. Ювілейні дати видатних людей минулого спонукають нас прискіпливо переглядати сторінки життя великого ювіляра, висвітлюючи в його творчому доробку саме те, що суголосне нашій добі. У цьому сенсі 150-річчя від дня народження визначного українського письменника, перекладача, педагога, лексикографа, публіциста й громадського діяча, етнографа та фольклориста, найвизначнішого знавця і пропагандиста української мови Бориса Грінченка – не виняток, оскільки тривалий час довкола його спадщини точилися гострі суперечки, висловлювалися діаметрально протилежні думки: від буржуазно-націоналістичного діяча до буржуазно-ліберального.

Нині амплітуда коливань в оцінці особи та творчого доробку митця, на щастя, остаточно скінчилася. З'явилися нові багатотисячні наклади творів, добре знаного «Словаря української мови» – надрукованої величної пам'ятки, яка засвідчила, що його творець все своє життя працював, виснажливо, титанічно, без сподівання на схвалення, почесні, славу і вписав яскраву сторінку в українське мовознавство. Саме тому актуальним є переосмислення надбання Б.Д. Грінченка, осягнення впливу його відомої лексикографічної праці на становлення правописної системи української мови, що визначило мету статті.

Відомо, що думку про написання цього словника ще у середині 19 ст. висловив П. Куліш, який і розпочав добір матеріалів для його створення. Поповненню майбутнього лексикографічного видання сприяли численні шанувальники української мови. Крім того, до цієї справи у різні роки долучались відомі діячі української культури та науки, як-от: Г. Барвінок, М. Костомаров, М. Номис, Т. Шевченко, пізніше І. Манжура, А. Свидницький, М. Лисенко, О. Косач, М. Старицький, М. Драгоманов, О. Кониський, О. Русов та інші. Редагуванням зібраних матеріалів займалися П.Г. Житецький, В.П. Науменко, Є.К. Тимченко. Однак укладання словника не мало належної наукової основи, не базувалося на чітких лексикографічних принципах. Матеріали не були систематизовані, упорядковані, точно обліковані, це був алфавітний список слів з не завжди точними однослівними перекладами (іноді без них), а не реєстр у термінологічному лексикографічному значенні.

Перші спроби самого Б. Грінченка зафіксовано ще з 1880 року, однак лише 14 лютого 1902 року редакція журналу «Киевская старина» передала для остаточного доопрацювання, редагування та оформлення зібраний словниковий матеріал широким колом людей Б. Грінченкові. Чому для завершення такої важливої та складної справи було обрано саме його? На думку дослідників, цьому сприяла низка важливих чинників. Насамперед тому, що його автор і редактор « дарма що він не вчивсь на історико-філологічному факультеті, мав природний філологічний, зокрема лексикографічний дар», – стверджував акад. Аг. Кримський [7, с. 31]. Цьому сприяла й активна участь майбутнього укладача у збиранні зразків живого українського слова під час свого учителювання у різних місцевостях України (їх було більше тисячі і всі вони знайшли своє місце в рукописі словника). Крім того, Борис Грінченко на той час був визнаним досвідченим і добре підготовленим працівником у царині малоруської лексикології та лексикографії, оскільки брав особисту участь у виданні «Словаря російсько-українського» М. Уманця та А. Спілки (1893-1898 рр.). І , нарешті, не можна не взяти до уваги тонке мовне чуття та прекрасне знання його як письменника, а також такі його особисті риси, як надзвичайна працездатність, пунктуальність, сумлінність і методичність у роботі. Уявлення про роботу митця над відомим словником дають такі рядки: «Часу було так мало... і останній рік-півтора мені доводилось сидіти над ним [словником] 10-11 годин щодня» [2] , адже за угодою роботу треба було виконати за два з половиною роки.

У листопаді 1904 року була здійснена ця титанічна праця: виконано належне семантичне оформлення, дібрано граматичні форми, стилістичні та пояснювальні ремарки, подана точна наукова документація словникового реєстру, численні ілюстрації до них. Із переданих 49 тисяч слів укладено було словник на 68 тисяч слів, а з урахуванням застосування гніздової системи загальна кількість слів перевищує 80 тисяч слів. Саме тому слушною видається нам думка М.М. Пилинського про визначення авторства цієї праці: «Не применшуючи цінності зібраних попередниками матеріалів, визнати їх лише одним з джерел, якими користувався **автор** славетного Словника» [8, с. 26]. На початку 1905 року доробок була подано комісії до участі в конкурсі на здобуття премії М.І. Костомарова, яка, врахувавши глибокий аналіз російського філолога академіка О.О. Шахматова, визнала його кращим малоросійським словником, однак зазначено було і окремі недоліки, тому праця була відзначена лише другою премією. Найсуттєвішим недоліком праці рецензент вважав її неповноту, зокрема відсутність або недостатність зразків окремих українських говорів (північно- і західноукраїнських), неповне використання етнографічних матеріалів, лексикографічних джерел попередників, творів письменників, що почали писати до 1870 року(цьому сприяла штучна архаїзація мови словника в умовах договору з редакцією журналу «Киевская старина»). Вузькі часові межі, відведені редакторів для доопрацювання, на думку Б. Грінченка, не сприяли повноті виконання поставлених завдань. Завершуючи свою передмову до словника, упорядник писав: «Ми вважаємо свою працю першою сходинкою на шляху створення наукового українського словника і, усвідомлюючи багато його недоліків, все ж наважуємося випустити його у світ, щоб дати точку опори подальшій праці в цьому ж напрямі» [1].

Чотири томи словника виходили в Києві протягом 1907-1909 років. Вони містять близько 68 тисяч реєстрових українських слів з перекладом російською мовою, для опису яких було обрано такий спосіб оброблення: фіксується наголос у слові, подається граматичне визначення, до іменників зазначається родовий відмінок однини, до дієслів – 1 і 2 особу однини. Українські реєстрові слова пояснюються найбільш точно підібраними російськими відповідниками або описово, до назв рослин і тварин, як правило, наводяться їхні латинські наукові відповідники; більшість їх ілюструється відповідно дібраними реченнями із зазначенням скорочено походження, автора, як-от: **Вартувати, тую, єш**, гл. 1) Сторожить, караулить *Я тебе буду вартувать тепер*. Чуб. 2) Стоять. *Вона (праця) дома ж таки втрое більше вартує*. О. 1862. 1V. 104.) [1, с. 128]. Крім того, у лексикографічній праці розлого подано зразки української фразеології, часто з поясненням її походження. На той час це було найбільше лексикографічне зібрання української мови за жанром, по-перше, тлумачно-перекладне, як його характеризував Л.А. Булаховський, по-друге, філологічно-енциклопедичне (подається опис окремих понять). Наприклад: **Гупалка, ки**, ж. Игрушка: родъ дудки изъ бузины съ вынутою сердцевиною для стрельбы (то же, что и пукалка) [1, с. 340].

Глибоко проаналізувавши особливості добору реєстру та його опрацювання упорядником, дослідники лексикографічного доробку митця

визначили принципи, сповідувані автором, які ними оцінюються по-різному: від визнання зафіксованого матеріалу «словником літературної мови 19 ст. з виразними нормативними тенденціями» [7] до вузько інтерпретованого з тенденціями до штучної архаїзації української мови [5]. Насамперед це орієнтація на народну основу словника: відображена лексика живої народної, розмовної, діалектної, іноді досить вузьколокальна, фольклорно-поетичної та нової літературної української мови з відповідним фольклорним, етнографічним, лексикографічним, живомовним, літературним ілюстративним матеріалом переважно з усієї території України. Другим важливим принципом став критичний фактографічний підхід до використання наявних у нього матеріалів: вибірковість у відборі, подавати лише ті слова і вирази, в реальному існуванні яких Б. Грінченко був упевнений або які були задокументовані в картотеці. Третім принципом формування реєстру словника стало переважно описово-реєстраційний його характер без елементів нормативного та системного впорядкування, що, на думку О.О. Тараненка, є суттєвим недоліком, оскільки лексикограф має бути не лише сумлінним реєстратором мовних явищ, а й їх нормалізатором. Однак усі дослідники погоджуються, що «за трьома основними показниками, які насамперед визначають обличчя будь-якого словника: повнотою зібраного матеріалу, інформативністю словникової статті і надійністю, достовірністю реєстру та його лексикографічної інтерпретації ... він стоїть цілком на рівні тих вимог, які ставляться до лексикографічної праці» [5, с. 62-63].

У полеміці щодо правопису словника Б.Д. Грінченко спирався на особистий досвід учителя і вважав, що він «мусить бути такий, щоб, зостаючись науковим, він разом з тим був і якомога легшим до початкової науки і до дальшої науки рідної мови. ... Та й хиба з однією тільки школою нам клопіт? Адже ж і інтелігенцію нашу зденаціоналізовану ми мусимо ще навчити вкраїнської мови. І дуже мудрований правопис був би дуже важною перешкодою на цьому поворотному шляху до рідного слова, на шляху, що ми неминуче мусимо пройти. І нам конче треба знайти в правописній справі ту розумну середню стежку, що, пішовши нею, ми й науку рідної мови не утрудняли б, і науковості правопису додержали б» [3].

Саме тому багато часу було присвячено автором правописному оформленню словника, оскільки в українських виданнях спостерігалися досить значні розбіжності, а офіційно дозволялося друкувати українські тексти лише «ярижкою» від назви кириличної літери ы (після Емського указу). Для вирішення цього питання було створено спеціальну академічну комісію, до складу якої увійшли авторитетні вчені, зокрема Ф.Ф. Фортунатов, О.О. Шахматов. Члени комісії однозначно прийшли до висновку, що «єдиною відповідною системою в Словарі української мови має бути визнано правопис П. Куліша і Є. Желехівського», раціональний шлях між фонетичним та історико-етимологічним правописом.

Однак при цьому академічна комісія запропонувала рекомендації щодо написання українських текстів, які були надіслані для обговорення найвидатнішим україністам, зокрема Б. Грінченкові. У своїй відповіді членам

комісії автор словника з окремими із цих настанов не погоджувався і, широко залучивши відомості з історії українського правопису та значний фактичний матеріал з творів художньої літератури й етнографічних збірників, обстоював доцільність написання **йо** та **ьо**, впровадження **апострофа** (оскільки його відсутність призвела б до перегляду алфавітного порядку слів), узаконення написань **подовжених** приголосних у словах на зразок життя, знання, висловився за вживання тільки **і** після м'яких приголосних. Очевидно, комісія погодилася із зазначеними пропозиціями, оскільки у словнику всі ці настанови були зреалізовані, наприклад:

Викладання, с. 1) Выкладываніе. 2) Инкрустація изъ дерева, рога или кости. Шух. 1. [1, с. 128].

Васильок, ка, м.Раст. **польовий** Thymus asinos *Без васильків і без рути спочивайте, діти*. Шевч. 204. *Нехай Марусі вільце в'ють з хрещатого барвінку, з запашного васильку, з червоної калини*. Нп. Ум. **Васильочок**. *А у садочку два васильочки*. Мет. 142. [1,с. 163].

Таким чином, словник було надруковано новим, спеціально для цього розробленим правописом, так званою грінчевичівкою, що ввібрала все краще з правописної практики попередників. У передмові до словника автор зазначив, що в його виданні « прийнятий той правопис, який вжито в українських паралелях у «Словаре русского языка, составленном Вторым Отделением Императорской Академии Наук» і в той же час вживається і в наукових та інших виданнях «Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка» у Львові» [1]. Про значення правопису Б. Грінченка І. Огієнко писав: «Правопис цього словника був прийнятий по всіх українських редакціях та виданнях. Ось цей правопис, як вислід збірної праці письменників всього 19-го століття й усього українського народу, й запанував в Україні, і держиться в нас аж до сьогодні» [6]. Саме це посилює значення створеного лексикографічного джерела.

Праця Б. Грінченка високо поцінювали не лише його сучасниками, а й нащадками. Адже в правописній системі упорядкованого ним словника узагальнилося все краще, що було набуто у цій царині за багато століть, ця праця по праву вважається вершиною українського словникарства 19 – початку 20 століття. Саме на ньому ґрунтувалися перші прийняті в 1921 році «Найголовніші правила українського правопису», що були ухвалені Українською Академією наук. Ці нормативні вимоги української орфографії, які були обов'язковими для всіх видань, для всіх закладів, установ, відіграли велику роль у піднесенні освіти на україномовному ґрунті, а відтак сприяли формуванню національної свідомості українців. Крім того, ця лексикографічна праця стала у нагоді багатьом іншим подібним доробкам, оскільки численні покликання на нього можна знайти в багатьох російсько-українських словниках, що виходили пізніше.

Б.Д. Грінченко використав для створення словника – нині цінної лексикографічної пам'ятки – із практики своїх попередників усе, що відповідало природі української мови, надавало нашій орфографії національного обличчя. Цей «Словарь», на думку В.М. Русанівського, справив колосальний вплив на процес нормування української літературної мови, хоч

такої мети упорядник перед собою не ставив [9]. Немає сумніву, що ця праця слугуватиме не одному поколінню мовознавців, дослідників, поціновувачів рідного слова.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грінченко Б. Предисловіє // Словарь української мови: В 4 т. — Т. 1. — К., 1907. — С. 20-38; 128, 163, 340.
2. Грінченко Б. Автобіографія // Грінченко Б. Твори: У 2 т. — К., 1963. — Т. 1. — С. 570.
3. Грінченко Б. Три питання нашого правопису // Історія українського правопису 16-20 століття. Хрестоматія / Упорядники В.В. Німчук, Н.В. Пуряєва. — К.: Наук. думка, 2004. — С. 168-192.
4. Дзендзелівський Й.О. Заходи Петербурзької Академії наук щодо впорядкування українського правопису // Мовознавство. — 1971. — № 1. — С. 68-80.
5. Тараненко О.О. Борис Грінченко і «Словарь української мови» // Українська мова і література в школі. — 1988. — № 12. — С. 58-64.
6. Огієнко Іван (Митрополит Іларіон) Історія української літературної мови. — Київ: «Либідь», 1995. — С. 238.
7. Пилинський М.М. Деякі уваги до реєстру «Словаря української мови» за редакцією Б. Грінченка // Дослідження з мовознавства. — К., 1963. — Вип. 2. — С. 31-34.
8. Пилинський М.М. Словник Б. Грінченка. Міфи і факти // Мовознавство. — 1988. — №6. — С. 25-32.
9. Русанівський В.М. Історія української літературної мови. — К., 2001. — С. 263.

Стаття посвячена аналізу впливу «Словаря української мови» Б.Д. Грінченка на становлення правописної системи українського язика.

Ключевые слова: лексикографія, словарь, жанр словаря, принципи збора реєстра словаря, правописне оформлення словаря.

This article is devoted to the analysis of the influence of vocabularygraphic work on the development of orthography system of Ukrainian language made by B.Grinchenko.

Keywords: vocabularygraphic, vocabulary, vocabulary genre, principle vocabulary, orthography vocabulary.